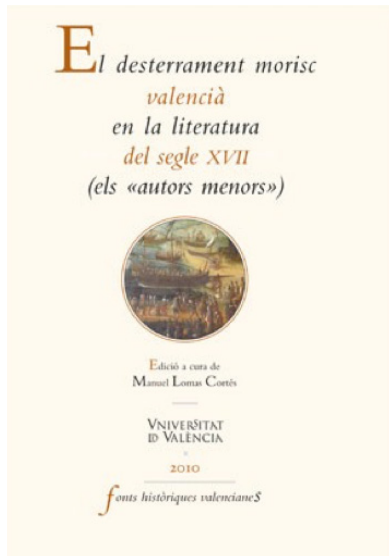

Manuel Lomas Cortés (ed.)

El desterrament morisc valencià en la literatura del segle XVII (els «autors menors»), València, Universitat de València, 2010, 506 pp. [ISBN: 978-84-370-7745-1]

La població morisca va ser determinant per a la construcció moderna de la nació algerina, especialment els moriscos que van arribar des de terres valencianes. Sens dubte és interessant conèixer bé com es va produir l'expulsió i l'exili perpetu cap a terres nord africanes. Moltes de les cròniques i relacions coetànies són ben conegudes. No obstant això, no ho són d'altres que aquest voluminós llibre recull. En efecte, Manuel Lomas Cortés, autor de *La expulsión de los moriscos del Reino de Aragón. Política y administración de una deportación (1609-1611)*, Terol, 2008, reuneix

en un únic volum una imprescindible i necessària edició de sis textos miscel·lanis sobre l'expulsió dels moriscos, dos inèdits i quatre impresos, un en valencià, un altre en italià, i quatre en castellà, que ell anomena "autors menors". Aquesta és la principal característica que singularitza *El desterrament morisc valencià en la literatura del segle XVII*, la reproducció textual de fonts primàries sobre el desterrament morisc, en una edició neta i cuidada que actualitza l'accentuació i la puntuació però sense incidir en l'ortografia dels originals, permetent gaudir els textos tant a especialistes com al lector interessat. El volum representa el número 45 de la col·lecció «Fonts Històriques Valencianes» de la Universitat de València.

Al costat de l'edició dels sis textos s'inclou un petit estudi introductori on es tracta de la producció literària sobre l'expulsió, notícia de cada autor

i cada text, i característiques comunes al conjunt dels documents editats. En aquest sentit, davant de les obres de Jaime Bleda, Gaspar Escolano, Gaspar Aguilar, Pedro Aznar Cardona, Damián Fonseca i Marcos de Guadalajara, que considera “autors majors”, Manuel Lomas conceptualitza els textos seleccionats, i altres possibles entorn a l'expulsió dels moriscs, com “autors menors”, incloent el concepte en el propi títol del volum.

Si el concepte pogués tenir un valor estètic o no, es clarifica en la introducció: “*els autors menors, açò és, aquells soldats, cavallers i particulars que van publicar obres d'escassa amplitud o de poca o nul·la qualitat literària. Aquells últims centren, per contra, l'objecte de la present edició*” (p. 13). No obstant això, l'editor intenta, en diverses ocasions, justificar l'interès històric dels textos, tot i minvar-los literàriament. Creiem que és un error, crític, ja que no és de crítica literària del que s'està parlant, sinó de fonts històriques, i en l'estudi no calia introduir aquest tipus de judicis. No obstant això, l'error no és atribuïble a l'editor o, al menys, no només, ja que reflecteix un prejudici historiogràfic que s'arrossega en la caracterització de les obres sobre l'expulsió, doncs diferent naturalesa té una relació, a un poema èpic, o una carta apologètica d'un debat dialogat. Hi ha textos que es construeixen amb fins estètics, i altres simplement apologètics.

Conseqüentment, es podria parlar d'autors menors com a obres no tan difoses i consolidades historiogràficament, però no en tant que obres de “reduït valor literari”. Això va, sobretot, per l'epopeia de Juan Méndez de Vasconcelos, poema èpic que mereixeria sens dubte millor consideració per part de la historiografia, no històrica, sinó literària, ja que com a document històric ha estat emprat, però com a text literari ha sigut pràcticament vilipendiat. Pel caire del poema, la seua extensió, estructura i sí, també per la seua bellesa, el text aspira a consolidar una veritable *epopeia* al voltant de l'expulsió i, al nostre parer, ho aconseguieix:

Ya carga en ombros el robusto, y fuerte,
 Joven gallardo a su padre anciano,
 Teniendo por dichosa, y feliz suerte
 Llevar al que le dio el ser humano.
 Otro a la madre, que a la misma muerte
 Retrata en el aspecto flaco, y cano,

Con más trabajo lleva, que no Ulises,
Muchos Eneas, con su padre Anchises. (p. 163)

En qualsevol cas, Lomas es dóna compte de la dissimil naturalesa del text pel que fa a la resta de documents, i se sorprèn també de l'escassa fortuna literària de Méndez de Vasconcelos, a qui el mateix Cervantes destaca en el *Viaje del Parnaso*. No hem de deixar d'oblidar, però, que aquesta és la primera edició que es realitza de la *Liga desbecha por la expulsión de los moriscos de los reynos de España* des de l'any 1612. Molt ajudarà sens dubte a difondre i restituir la importància literària, i també històrica, del poema de Vasconcelos el present volum:

Rompe las olas para Argel camina,
A feria franca hacer desta cosecha,
Presenta camas ricas, ropa fina,
Con mano liberal, nada se estrecha:
Al Turco que a interés natura inclina,
Para tenerle grato siempre pecha,
Que el dar en todos tiene calidades,
Que tuerce leyes, muda voluntades. (p. 205)

La primera obra del volum és l'edició d'un manuscrit inèdit de Maximiliano Cerdán de Tallada (que l'editor valencianitza com Maximilià Cerdà de Tallada, encara que l'autor signa en castellà). *Relació verdadera molt en particular de tot lo que ha pasat en la extracció dels moriscos del present Regne de València i depopulació de aquell* (1609) és un text excepcional, per ser dels pocs conservats en llengua valenciana, i per les dades que dóna des del punt de vista de l'aristocràcia valenciana. Per exemple ofereix detalls valuosíssims dels líders dels dos alçaments, el de Cortes i el de Laguar, un Visent Turixí Sumania i l'altre Roget "Lo Colmener". Del primer escriu diversos paràgrafs amb els detalls del seu ajusticiament: "el portaren a la forca, y el feren quartos, y posaren lo cap en una gàbia de fero en lo portal de Sent Vicent, ab una corona per avay" (p. 58). També assenyala l'existència de líders espirituals: "Y entre tots y era un alfaquir mayor que es deya doctor Miquell de Ala, lo qual fonch doctorat y graduat en medisina per esta Universitat de València" (p. 58).

A diferència dels tradicionals textos apologètics, aquesta breu relació impressiona per la cruesa amb què narra els esdeveniments: “*En altra part fonch vista una altra mora que estava acabant la vida de dos ferides mortals, y tenia entorn de sí dos criaturas, la una de tres a quatre anys que li estava entorn jugant ab unas padretas, y l'altra chiqueta mamentona, que li estava memant una mamela, sense altres moltes coses que succeïren, que trancaven lo cor, considerant la prompta eyxecusió de un cas tan gran, la pereria y protèrvia de tan mala gent, la làstima de tantes criaturetas, angelets, que en o eren los bateyats, la ruïna de tanta asienda y riqueza com tenien posada a mal*” (p. 58).

La segona obra és la *Relación del rebelión y expulsión de los moriscos del Reyno de Valencia*, Valladolid, Diego Fernández, 1613, d'Antonio del Corral y Rojas. Es tracta d'una relació de successos redactada per un actor directe d'alta graduació a la banda d'Agustín Mejía, responsable militar de l'exili. De nou els detalls logístics que ofereix són valuosíssims per reconstruir el que ha passat en tot el procés, especialment en les revoltes de Cortes i Laguar. Assenyala els noms dels líders de l'alçament, Gerónimo Millini, natural de Confrides en Laguar, i Turigí en Cortes. Més significativament, com a militar aliè al sentiment de compassió que alguns textos, d'alguna manera, desprenen, fa la seua obligació, a saber: “*No ser toda gente de guerra, antes la mayor parte desarmada, niños, mugeres, y grande multitud de bagajes [...] Venido el número, fue ocupando los puestos convinientes y superiores hasta llegar a pelear y cerrar con ellos. Su baxada era asperíssima, muy estrecha y embaraçada con tanta multitud de bagajes, niños y mugeres [...] Como la escaramuza fue sin concierto [...] la gente de Murla y demás del país, sin atender a lo importante de proseguir la Vitoria, se ocupó en el robo y desvalixo, causa para los soldados de hazer lo propio, viéndoles usurpavan el premio devido a su trabajo*” (p. 80).

Magnífic treball, assassinar i robar a dones i nens. Aquest sembla, indubtablement, que era la comesa dels totpoderosos terços al servici dels Habsburg vinguts d'Itàlia, i de les milícies locals que s'ajuntaven a la zona des d'Alcoi, Penàguila, Xixona i Alacant, entre altres localitats tradicionalment poblades per cristians vells. I així continua: “*Mataron gran número, sin hazer distinción de sexo ni edad (tal era la rabia y coraje deste día). Por el mismo rigor passaron las mugeres que por descuydados o codiciosos se detuvieron en los tres lugares [...] y assí sin escapar alguno fueron pasados*

a cuchillo. Las compañías de Alicante, Gandía y las que estaban en el peñón, cumplieron puntualmente la orden" (p. 91).

La consigna, tant per a militars com per milicians, és indubtable: l'extermini de tots els moriscos alçats a les muntanyes. I com a tal extermini, és imprescindible que a les coses se'ls anomene pel seu nom, i en aquest cas estem parlant d'un genocidi: "*El número de los muertos fue mayor que avisó don Agustín Messía (indicio de su modestia y templanza) porque [...] es cierto que pasó de dos mil y quinientos, muchos de ellos (como está dicho) niños y mugeres [...] sin más pérdida que de dos soldados*" (p. 92). Si el nombre de baixes militars es només de dos, s'indica l'anomalia militar del combat i que, en efecte, no va ser un combat militar, sinó extermini de població civil per part d'un exèrcit armat: "*Se encaminaron derechos en tan gran multitud, que de lexos causava una hermosa y agradable vista, de cerca admiración y confusión. Víanse entre aquellos peñascos muchos cuerpos muertos de necesidad, en especial de criaturas*" (p. 95); "*Matavan a los que por no poder caminar de flaqueza u otro accidente se apartavan de sus tropas. En medio de ellas los desnudavan y despojavan asta de los propios hijos*" (p. 96).

Això últim sona més esgarriós que "la marxa de la mort" de Bataan a Filipines, on els que caminaven eren militars nord-americans presoners de les tropes japoneses, episodi del qual s'han fet diverses pel·lícules de gran pressupost. Ací els que caminaven eren civils, els robaven als fills, i no són moltes les pel·lícules que es coneixen d'aquest episodi, més aviat cap. Sembla evident la manca de memòria històrica a Espanya, que el cinema de Hollywood s'ha encarregat de recordar als Estats Units. Però deixant al marge qüestions cinematogràfiques, el text d'Antonio del Corral permet fer-se veraç imatge del que havia passat, deixant de banda eufemismes que la historiografia actual hauria, inexcusablement, revisar. El que va passar no va ser ni una rebel·lió, ni una qüestió d'Estat, més aviat té tots els elements de ser un extermini.

El tercer text editat és la ja esmentada *Liga deshecha por la expulsión de los moriscos de los reynos de España*, Madrid, Alonso Martín, 1612, poema èpic en disset cants pel portuguès Juan Méndez de Vasconcelos. Tot i ser una obra literària, els detalls històrics que ofereix són excepcionals, com en el cas de les morisques al arribar a terres africanes:

Aquí ya el daño fue con mayor pena,
 Pues las niñas, muchachas, y doncellas
 Con lo que el torpe vicio desordena,
 A la vista de todos gozan dellas.
 Qual esclavones van como en cadena,
 Teniendo diez y doce las más bellas,
 A donde la que es fea no descansa,
 Que aun a las tales este daño cansa. (p. 177)

Açò té el seu parangó amb les majors atrocitats que la història recorda, per exemple les *comfort women* d'Àsia sotmeses a explotació sexual per les tropes japoneses. O les violacions massives de les tropes soviètiques a Berlín. Però de la sort de les morisques, abans i després de l'expulsió, sembla que la història s'ha oblidat.

En fi, ja hem parlat de la importància que, creiem, té l'obra de Méndez de Vasconcelos per a la literatura espanyola barroca. La té també, i molt, per el cas que tracta, de la reconstrucció del mite fundacional de don Julián i la Cava, fins a la llarga llista de "herois" del món ibèric, lusità-hispànic, en absoluta epopeia imperial pels quatre cantons de l'orbe. I és Felipe III qui culmina l'epopeia ibèrica, catòlica i unitària, com a tema fonamental de l'obra de Vasconcelos. S'intercalen reconstruccions purament literàries, de les comèdies de moros i cristians, i recursos de l'èpica barroca, però sobretot es versifiquen les vivències de l'autor com a militar de professió i testimoni dels esdeveniments, l'infern a la terra:

Dad con muerte cruel, pena, y castigo,
 Qual nunca dieron manos de enemigo, (p. 214)

No perdonan muger, o niño tieno,
 En quien la piedad siempre está viva,
 Al viejo toca aquel furor superno,
 La suerte del rigor, y pena esquiva.
 Qual en las furias del profundo averno
 La santa piedad se alexa y priva,
 En el campo de furia, y rigor, lleno,
 Duros castigos, crueldad sin freno. (p. 251)

El quart text és l'*Expulsión de los moriscos rebeldes de la sierra y muela de Cortes por Simeón Zapata valenciano*, València, Juan Bautista Marzal,

1635, de Vicente Pérez de Culla. Es tracta d'un altre poema èpic, tardà en el temps, ja que es publica bastants anys després dels esdeveniments que narra, a saber: la campanya liderada per Simeón Zapata per reduir als moriscos que encara quedaven remuntats en Cortes després de l'expulsió de 1609:

Treynta y cinco Moriscos valerosos
Eran los que en la Sierra se ampararon,
Después que los del Aguar llorosos
Los últimos del Reyno se embarcaron.
Que fueron muy constantes, y animosos
En su obstinada duración mostraron,
Pues sin socorro, ni esperanza alguna
Dos años sustentaron su fortuna. (p. 396)

El poema està format per cinc cants, i ha tingut millor fortuna editorial que l'anterior. S'inicia imitant la reconstrucció del mite fundacional de don Julián, i tracta sobretot de la concessió als germans Zapata de la reducció dels pocs moriscos encara remuntats. És interessant l'episodi de Pedro Zapata fet ostatge a Alger. Però destaca potser la insistència en denunciar la contumàcia dels moriscos per justificar l'expulsió, i la immediata acció militar sense cap mena d'escrúpol. Sorpren l'assumit que es tenia la qüestió d'Estat:

En la Muela de Cortes, y en la Sierra
Del Aguar se subieron arrogantes,
Las asperezas de la inculta tierra
Teniendo por defensas importantes.
Mas el estruendo de la dura guerra
Castigó atrevimientos semejantes,
Matando mil a mil, y desta suerte
Conocieron su engaño con la muerte. (p. 390)

El quint text és *Diálogo de consuelo por la expulsión de los moriscos de España*, Pamplona, Nicolás de Assaín, 1613, del aragonés Juan Ripol. De nou és un text amb fins literaris, la reproducció en forma de diàleg d'un debat entre Serapión i Alberto sobre les conseqüències de l'expulsió. Com assenyala l'editor, no és un debat entre iguals, ja que pràcticament Serapión planteja els dubtes, i Alberto insereix una llarga llista d'arguments

filosòfics extrets de l'antiguitat, amb màximes sapiencials, exemples de savis i reis, i una erudició admirable, però fosca i retòrica, que el mateix Serapión denúncia com subterfugi per admetre l'extermini i la ruïna econòmica. A la fi es planta davant l'argument de la "qüestió d'Estat", que Alberto tracta de maquillar. No obstant això, Serapión —i potser Ripol, en el seu fur intern— esgrimeix un argument evident: "*Ya yo no tengo puerta por donde escaparme, pero ni tampoco a vos os queda esta vez, no ay difugio ni evasión, que concederme avéys forçosamente el notable daño de la pérdida de todas aquellas almas, que baptizadas morían antes de tener uso de razón, y estas eran infinitas, y por sola esta utilidad se les avía de remitir mucho*" (p. 484).

Finalment l'últim text és l'edició de l'inèdit *Ragionamento di Cosino Gaci d'intorno al dimostrare la grandezza dell'attione che Sua Maestà ha eseguita nello scacciare i Moreschi nuovi christiani traditori, heretici e apostati da tutti i suoi Regni*, 1611. Per ser text en italià, que mostra un punt de vista exterior al dels textos peninsulars, resulta especialment important. No s'allunya, però, de ser una apologia a la necessitat de l'expulsió enfront de cristians apòstates, i la justificació de la política de Felip III.

En fi, el volum presentat per Manuel Lomas Cortés és una excepcional contribució per al millor coneixement de l'exili morisc valencià, per oferir fonts primàries sagaçment seleccionades i editades. Són escassos els errors que hem pogut detectar: a la segona estrofa del cant VIII de *Liga deshecha* (pàgina 229), es repeteixen dos versos, tenint l'estrofa deu versos, quan hauria de tenir huit; en la sisena estrofa abans de concloure el poema èpic (pàgina 357), es llegeix "llegua" en lloc de "llengua"; i en Pérez de Culla es llegeix determiando" per "determinado" abans d'acabar el cant IV (pàgina 440). Però fins i tot la suposada lectura errònia en Ripol al començament de l'epígraf III, "jadíos" per "judíos" (pàgina 465) és correcta, mostrant la ingent tasca filològica que ha suposat editar aquesta col·lecció de textos.

L'extremada riquesa de les dades contingudes en les sis obres dóna peu a nombroses reflexions. Plantegem una. En cap relació o document s'indica què es va fer amb els milers de cadàvers. S'entén que, després de ser robats, els cossos es van deixar al seu lloc. Per tant, la muntanya del Cavall Verd va quedar completament sembrada d'ossos. Excavacions arqueològiques deuen permetre reconstruir la realitat física d'un fet que

només coneixem hui a través de les fonts. Gràcies a aquestes fonts, sembla evident la necessitat de pal·liar el *memoricidi* que encara hui en dia suposa l'expulsió dels moriscos per a la població espanyola, i la seua restitució en la memòria de país.

ISAAC DONOSO

